

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri soyqırımı və vandallığın qanlı izləri

Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövləti ərazisindən Qərbi Azərbaycan ərazisinə kütləvi surətdə doluşan 50 min nəfərə qədər hay toplumunun önündə gələn silahlı quldur dəstələri bu yerlərin əzəli sahibləri olan türk-müsəlman əhalinin qəniminə çevrilmişlər. Türk soyuna qarşı barışmaz bir nifrətlə coşdurulub vəhşiləşdirilmiş bu siahlı bəndələr soydaşlarımız yaşayan hər bir yaşayış məntəqəsini dağıtmış, dinc, əliyalın əhalini kütləvi qırğına məruz qoymuşdur.

Bu terrorçu dəstələrinin başçıları A.Ozanyanın, D.Kanayanın, Q.Nijdenin P.Ter-Davtyanın məqsədi, ilk növbədə, Zəngəzur qəzasını işğal edib, əhalisini soyqırma məruz qoyub yaratmaq isdədikləri "Böyük Ermənistan"a qatmaq idi. Bu silahlı quldur dəstələrinin əsas cəbbəxanası, hərbi düşürgələri və "görüş-təlimat yerləri" Qafan-Gorus cəbhə xəttində (Mehri və Xustup dağları əhatəsində) erməni kilsə şəbəkəsi olmuşdur. Əsrlər boyunca Azərbaycana qarşı kilsə və xəyanətkar dəstələr səviyyəsində qəsbkarlıq xətti yeridən ermənilərin XX əsrdə daşnak ideologiyası ilə silahlanaraq apardığı sitemli soyqırımı və deportasiya siyasəti bu dəfə heç bir coğrafi və mənəvi sərhəd tanımamışdır.

Silahlı hay quldurları o zaman Zəngəzurda türk-müsəlman mənşəli yaşayış məntəqələrinin dinc sakinlərinə qarşı törətdikləri soyqırımı ilə yanaşı, xalqımızın maddi-mənəvi və mədəni abidələrini də qarət və yerlə-yeksan etmişlər. Ən faciəvi hal odur ki, onların bir sıra abidələrimizin

düşmənin əsas hədəfində olan Zəngəzur və Qarabağ qəzalarında hay quldurlarının A.Ozanyanın, Q.Nijdenin, A.Srvantstyanın başçılığı ilə törətdiyi soyqırımında aşağıdakı niyyətlər gizlənmişdi.

–Güclü dövlətlərin müsəlman-türk dünyasına qarşı yönəlik siyasətlərinə uyğun olaraq, erməni millətçiləri xalqımızın təbii və mədəni sərvətlərlə zəngin ərazilərini ələ keçirmək, özlərini dünyaya bu yerlərin həqiqi sahibləri kimi təqdim etmək;

–Zəngəzur qəzasının əhalisinin qətlə, yurd-yuvalarının dağıdılması, tarixi-mədəni abidələrinin yer üzündən silinməsi ilə buradakı tarixi izlərimizi yox etmək, təbii sərvətlərin mənimsənilməsinə nail olmaq;

–Zəngəzur qəzasını ələ keçirdikdən sonra Qarabağ və Naxçıvan ərazilərinə də iddia edilməsi istiqamətində saxta zəmin yaratmaq.

Daşnak siyasətçilər, hay-qriqorun kilsəsi və onların silahlı qruplaşması Zəngəzur qəzasında qanlı faciələrə imza atmaqla bu mənfur niyyətlərinə çatmışlar. Onlar 1918–1920-ci illərdə

bu qəzanın 115 müsəlman-türk yaşayış məntəqəsini yerlə-yeksan edərək, 10 minlərlə dinc sakini soyqırımına məruz qoymuşlar. Daşnak quldurlarının qanlı cinayətlərinin sübutu kimi, ayrı-ayrı nahiyələrdə soyqırımının və maddi-mədəni irsimizə qarşı təcavüzün miqyası daha genişdir. Qəzanın Mehri, Qarakilsə, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Cəbrayıl... nahiyələri belə vəhşi hücumların hədəfində olmuşdur.

Bu dövrdə A.Ozanyanın bandası Qarakilsə nahiyəsində 58 müsəlman-türk kəndini (Urud, Vağədü, Ağdü, Qızılcıq, Şeki, Dəstəgür, Qızılsəfəq, Ərəfsə, Comərddli, Sofulu, Murğuzlu...) yerlə-yeksan edərək, əhalisini qətlə yetirmişdir.

Ürəyi soyumayan bu qaniçənlər qədim Alban məbədlərini, qoç və günəş şəkilli qəbir daşlarını, bir sıra memarlıq tikililərini də məhv etmişlər. Dəstəgür kəndində yaşı 2 min il olan qədim Alban qəbiristanlığı (hündürlüyü 2 metrə çatan, naxışlı və yazılı baş daşları, sənduqələr) dağıdılmışdır. Kənddə fəaliyyət göstərən Şamaxal Əfəndinin dünyəvi və dini məktəbi isə yandırılmışdır. Qonşu Vağudi kəndinin qədim memarlıq tikintisi olan məscid 400 nəfər dinc sakin içəri doldurulduqdan sonra partladılmış, yerdə qalan əhali gülləboran edil-

mişdir. Sofulu kəndi yaxınlığındakı "Qırqlar piri" adlanan müqəddəs ziyarətqah da hay hücumları zamanı dağıdılmışdır.

Zəngilan nahiyəsinin Ağalı kəndini Qubadlı şəhəri ilə birləşdirən ticarət yolu üstündə, Mehri dəhlizindən 50 kilometr aralıda yerləşən, 500 illik tarixi olan Hüseynbəyli məscidi, Zəngilan-Qubadlı avtomobil yolunun Zilanlı kəndi ərazisindən keçən hissəsində olan qədim məscid yandırılaraq qarət edilmişdir. Bu məscidlərin yeri keçən əsrin 80-90-cı illərində qalırdı.

Nahiyənin bu hissəsindəki qədim Sürməli kəndinə edilən hücumlar bu yaşayış məntəqəsinin yer üzündən silinməsi və əhalisinin qonşu Xocahan kəndində məskunlaşması ilə nəticələnmişdir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Zəngilan nahiyəsinə basqın edən quldur A.Ozanyan və

olan 7–8 mağara, Həkəri çayının sol sahilində yerləşən Məmmədbəyli kəndində qədim türbələr (X–XI əsrlərə aid) və məscid, eləcə də kənd qəbiristanlığı yerlə-yeksan edilərək, qiymətli yazı, qəbir (qoç şəkilli, günəş təsvirli sənduqələr) nümunələri oğurlanmışdır. Mənfur niyyətlərini Genlik və Müşulan kəndlərində davam etdirən ermənilər 1967–1968-ci illərdə qəbiristanlıqda qoç şəkilli qəbirləri oğurlamış, məscid divarındakı yazıları pozub yerində hay işarələri çəkmişlər.

Zəngilan nahiyəsinin Şatarız, Beşdəli kəndləri ilə Qafan nahiyəsinin Saf kəndi arasında, Xusdub və Meydan dağlarının sinəsindəki 130 hektarlıq şərq çınarı meşəliyini 1918–1920-ci illərdə vəhşi haylar doğrayıb aparmışlar. Zəngəzur qəzasının Qafan nahiyəsində müsəlman-türk mənşəli Pürülü, Armudlu, Müsəlləm,

Q.Nijdenin dəstələrinə Gorus və Qafan nahiyələrinin haylar yaşayan Gərəvünc, Xınzirək (bu kənd əvvəllər Almalıq adlanıb) Zeyvə, Ağavurd, Şurnux kəndlərinin də sakinləri kömək etmişlər.

1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun hesabatında göstərilmişdir ki, Zəngəzur qəzasının 115 müsəlman-türk kəndi erməni quldurları tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silinmiş və 10 mindən çox dinc sakin qətlə yetirilmişdir. Bu faciələr daşnakxəsislət bolşeviklər S.Şaumyan və A.Mikoyan və tərəfindən Azərbaycanın digər bölgələrində də davam etdirilmişdir. Xalqımızın soy-kökünə qənim kəsilmiş, qanına susamış daşnaklar bununla kifayətlənməyərək maddi-mənəvi irsimizə də qənim kəsilmişlər. Bu qanlı izlərə Azərbaycanın hər yerində rast gəlinir...

Zəngilan nahiyəsinin Malatkeşin kəndinin qərbində, Əsgülüm silsiləsinin suayırıcısında XIV–XV əsrlərinin yadigarı olan eyni adlı qala da (fateh Əmir Teymur 1401-ci ildə Naxçıvan yürüşündə burada olmuşdur) düşmənlərin hədəfindən yayınmamışdır. Bu nahiyənin mərkəzi olan Zəngilan şəhərinin əsası olan Pırçıban kəndindən şərqə doğru 2 kilometr aralıda "Qızıldaş" yüksəkliyində müqəddəs ziyarətqah, Ağalı kəndi ərazisində Azix mağarası yaşayışda

Pəhyan, Gıhı (əhalisinin sayına görə ən böyük kənd olub) kəndlərinin yaşı minilliklərlə ölçülən tarixi qəbiristanlıqları dağıdılmış, bir çox qəbir nümunələri daşınaraq aparılmışdır.

Erməni vandallarının dağıntılarının və qarətlərinin izlərinə Qubadlı nahiyəsinin də bir çox yerlərində rast gəlinirdi. Padar və Balasoltanlı kəndləri arasındakı "Məscidli" yeri, Çərəli kəndi ətrafında "Şeyx Əfəndi" piri, "Xəçin dərəsi" piri, "Sofulu" piri, "Mavdan" piri, "Yolaşan" piri, Boyunəkər kəndində 200 illik yaşı olan Hacı Hürcahan gümbəzi, Dondarlı kəndinin 8 kilometrliyində memarlıq üslubunda tikilən, 18 metr hündürlüyü olan günbəz də 1918–1920-ci illərdə quldur basqınlarına məruz qalmışdır.

Ümumiyyətlə, Zəngəzur qəzasının Zəngilan, Qubadlı, Qafan, Laçın nahiyələrinin əhalisinə qarşı hay daşnaklarının törətdiyi kütləvi soyqırım aktları və tarixi zənginlikləri özündə yaşadan maddi-mədəni abidələrinə qarşı vəhşilik 1918–1920-ci illərdə genişmiqyaslı, dağıdıcı və hədsiz dərəcədə faciəli olduğundan daha dərinədən tədqiqat aparılması zəruridir.

Qismət YUNISOĞLU,
Bakı Dövlət Universitetinin
müəllimi

mənşəyini zorla özlərinə bağlamaları sovet dövründə bu yerlərlə bağlı tariximizin önəmli səhifələrinin beynəlxalq aləmdə təbliğ və təşviq edilməsinə maneələr yaratmışdır.

Hay kilsəsinin Azərbaycan hüdudunda yürütdüyü düşmənçilik siyasətinin mahiyyəti dəyişməz qalsa da, tarixi dövrə uyğun olaraq ayrı-ayrı ərazilərdə (Cənubi Azərbaycanda, Qarabağın dağlıq hissəsində, aran və dağlıq Şirvanda, Borçalı və Dərbənd nahiyələrində) müxtəlif üsul və vasitələrdən, qaydalarından istifadə etmişlər. 1918–1920-ci illərdə